

LEKSIK-SEMANTIK O‘ZIGA XOSLIKNING TAHLILI

Suleymanova Nargiza Mardonovna

Samarqand davlat chet tillar instituti, Ingliz tilining nazariy aspektlari kafedrasida dotsenti, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

E-mail: nargizasulimanova@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-1583-680X

Zaxidova Gulnoza Toxir qizi

Samarqand davlat pedagogika instituti, Xorijiy tillar kafedrasida assistenti

E-mail: gulnozatohirovna22@gmail.com

ORCID ID: 0009-0002-1122-2496

Annotatsiya. Ushbu maqolada leksik-semantik o‘ziga xoslik fenomeni tilshunoslik doirasida tizimli tahlil qilinadi. Leksik birliklarning milliy-madaniy belgilanganligi, semantikaning ko‘p qatlamli tabiati, polisemiya, sinonimiya, antonimiya hamda metaforik ma‘no hosil bo‘lishi jarayonlari o‘zaro qiyosiy va kontekstual asosda yoritiladi. Ingliz, o‘zbek va rus tillaridagi ayrim birliklar misolida leksik-semantik xususiyatlarning milliy xarakteri, ularning lingvomadaniy ko‘rsatkich sifatidagi roli ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: leksik-semantik o‘ziga xoslik, polisemiya, sinonimiya, semantik maydon, lingvomadaniyat, konsept, metaforik ma‘no, milliy-madaniy birlik.

Аннотация. В статье системно анализируется феномен лексико-семантической идентичности в рамках лингвистики. В сопоставительно-контекстном аспекте рассматриваются национально-культурная детерминация лексических единиц, многослойность семантики, полисемия, синонимия, антонимия, а также процессы формирования метафорического значения. На примере некоторых единиц английского, узбекского и русского языков раскрывается национальный характер лексико-семантических признаков и их роль как лингвокультурного индикатора.

Ключевые слова: лексико-семантическая идентичность, полисемия, синонимия, семантическое поле, лингвокультура, концепт, метафорическое значение, национально-культурное единство.

Annotation. This article systematically analyzes the phenomenon of lexical-semantic identity within the framework of linguistics. The national-cultural determination of lexical units, the multilayered nature of semantics, polysemy, synonymy, antonymy, and the processes of the formation of metaphorical meaning are discussed on a comparative and contextual basis. The national character of lexical-semantic features and their role as a linguocultural indicator are revealed on the example of some units in the English, Uzbek, and Russian languages.

Key words: lexical-semantic identity, polysemy, synonymy, semantic field, linguoculture, concept, metaphorical meaning, national-cultural unity.

KIRISH

Tilning leksik-semantik tizimi muayyan xalqning dunyoqarashi, qadriyatlari, tarixiy

tajribasi va ijtimoiy-madaniy hayotini aks ettiruvchi eng muhim qatlamlardan biridir. Leksik-semantik o‘ziga xoslik deganda, avvalo, til birliklarining boshqa tillardagidan farq qiluvchi ma’no tuzilishi, semantik kengligi, assotsiativ imkoniyatlari va madaniy motivlari tushuniladi. Bu tushuncha umumiy semantika, kognitiv lingvistika, lingvomadaniyatshunoslik va tarjimashunoslik doirasida keng tadqiq etilib kelinmoqda.

O‘zbek tilshunosligida Ashurova, Mamatov, Qodirov, Nurmonov, Xudoyberganova; rus tilshunosligida Kubryakova, Telia, Apresyan; ingliz tilshunosligida A. Cruse, G. Lakoff, N. Evans kabi olimlar leksik semantikaning o‘ziga xos tabiatini turli rakurslardan tahlil qilganlar. Ammo leksik-semantik o‘ziga xoslikning milliy-madaniy, konseptual va kontekstual tabiatini qamrab oluvchi kompleks yondashuv hali ham dolzarb bo‘lib qolmoqda.

Leksik-semantik o‘ziga xoslikning nazariy asoslari. Buni yoritish, uning asosiy ko‘rinishlari va turlarini tahlil qilish, shuningdek, ingliz–o‘zbek–rus tillari misolida amaliy kuzatishlar asosida ilmiy xulosa chiqarishdir.

Leksik-semantik o‘ziga xoslikning nazariy asoslari semantik tizim va milliy-madaniy belgilanganlik bilan o‘rniga ega. Har bir tilning lug‘aviy sistemi o‘sha xalqning dunyoni talqin etish tamoyillariga tayanadi. Shu sababli: ba’zi ma’nolar aynan o‘sha tilga xos bo‘ladi, ayrim tushunchalar boshqa tilda muqobiliga ega bo‘lmaydi va semantik maydonlarning chegaralari turlicha bo‘ladi.

Masalan:

O‘zbek tilida “*ko‘ngil*” tushunchasi juda keng: ruhiy holat, qalb, niyat, kayfiyat...

Ingliz tilidagi “*mind*” ko‘proq intellektual jarayonlarni bildiradi.

Rus tilidagi “*duya*” esa ma’naviy-ruhiy dunyoni ifodalaydi.

Bu uch leksik birlik semantik jihatdan yaqin bo‘lsa-da, har biri o‘z madaniy olamining markaziy konseptini tashkil etadi.

Polisemiya – bir so‘zning bir nechta o‘zaro bog‘liq ma’nolarga ega bo‘lishi. Tilning o‘ziga xosligi aynan shu jarayonda yaqqol namoyon bo‘ladi.

O‘zbek tilida: “*yo‘l*” –

1. harakat yo‘li,
2. hayot yo‘li,
3. usul (“*yaxshi yo‘l tutmoq*”),
4. maqsad sari intilish.

Ingliz tilida: “*way*” ham ko‘p ma’noli, biroq yo‘l-yo‘riq, uslub, sifat ma’nolari o‘zbek tilidagidek kuchli emotsional-assotsiativ mazmunga ega emas.

NATIJAR VA MUHOKAMA

Leksik-semantik o‘ziga xoslikning asosiy ko‘rinishlari milliy-madaniy komponent

va konseptlarga aloqador. Tilning leksik-semantik tizimi ko‘pincha madaniy konseptlar asosida shakllanadi. Konseptlar – xalq xotirasidagi ma‘naviy birliklar bo‘lib, so‘z ma‘nosini kengaytiradi.

Misol: O‘zbek tilida “*mehmon*” konsepti

Bu tushuncha o‘zbek madaniyatida muqaddas deyarli diniy maqomda bo‘lib, quyidagi ma‘nolarni oladi:

- hurmat qilinadigan kishi,
- risq va baraka ramzi,
- xonadonga nur olib kiruvchi.

Ingliz tilida *guest* bunday diniy-emotsional qiymatga ega emas.

Semantik maydonlar farqi shundaki, o‘ziga xoslik semantik maydonlarning ichki tuzilishida ham namoyon bo‘ladi.

Masalan, “*snow / qor*” maydoni:

Ingliz tilida *snow, freezing rain, sleet, blizzard, hail* kabi nozik farqlangan birliklar bor.

O‘zbek tilida *qor, bo‘ron, jala, muz* kabi birliklar kengroq ma‘no beradi.

Tabiiy-geografik omillar semantikaning shakllanishiga bevosita ta‘sir ko‘rsatadi.

Metaforik va obrazli ma‘no milliy madaniyat mahsuli hisoblanadi.

O‘zbek tilida:

ko‘ngli yorishmoq – shodlanmoq,
ko‘ngli to‘lmoq – hayajonlanmoq,
yuragi orqaga tortmoq – qo‘rqmoq.

Ingliz tilida:

heart sinks – hafsalasi pir bo‘lmoq,
cold feet – qo‘rqib qolmoq,
bright mind – zukkolik.

Bu metaforalar tarjimada doimo ekvivalent bo‘lmaydi.

Ingliz–o‘zbek–rus tillarida leksik-semantik o‘ziga xoslik: qiyosiy tahlil

“*Smile / tabassum / улыбка*” tushunchalarining tildagi o‘rni quyidagicha:

Ingliz “*smile*” – neytral, kundalik hodisa.

O‘zbek “*tabassum*” – ijobiy, samimiy, mehrning belgisi.

Rus “*улыбка*” – madaniy konnotatsiyada qisqa, nazoratli emotsiyani bildiradi rus madaniyatida keng kulgi emas, meddallangan jilmayish odatiy (Xudoyberganova D. 2015).

“*Freedom / erkinlik / свобода*” konsepti esa quyidagicha:

Ingliz “*freedom*” – shaxsiy huquqlar.

O‘zbek “*erkinlik*” – ko‘proq jamiyatda cheklovlarning yo‘qligi.

Rus “*свобода*” – ijtimoiy-siyosiy konnotatsiyada kuchli.

Turmush madaniyatiga oid leksika

Ingliz: *pub, cottage, landlord*

O‘zbek: *choyxona, ko‘rpa-to‘shak, mehmonnavozlik*

Rus: *дача, самовар, хата*

Ularning tarjimasini ko‘p hollarda madaniy bo‘shliqni yuzaga keltiradi.

Leksik-semantik o‘ziga xoslikning pragmatik jihatlari pragmatika so‘zning kontekstdagi ma’nosini belgilaydi (Mamatov B. 2018). Aynan kontekst orqali semantik o‘ziga xoslik to‘liq namoyon bo‘ladi.

O‘zbek tilida “*uyat*” konsepti:

- axloqiy me’yor,
- jamiyat bosimi,
- shaxsiy mas’uliyat,
- ayolga nisbatan kuchli ijtimoiy talqin.

Ingliz tilida “*shame*” tushunchasi bunday axloqiy-ijtimoiy qatlamga ega emas.

Tarjimada leksik-semantik o‘ziga xoslik muammolar ham uchraydi. Tarjima jarayonida to‘g‘ridan-to‘g‘ri ekvivalent yo‘qligi sababli: ma’no yo‘qolishi, madaniy belgisizlik, konnotatsiya buzilishi, pragmatik nomuvofiqliklar yuzaga keladi.

Misol:

“*Ko‘ngli keng odam*”. Inglizchaga “*generous person*” deb tarjima qilinadi, ammo “*keng ko‘ngillik*” – o‘zbek madaniyatida bag‘rikenglik, mehribonlik, saxiylikning umumlashtirilgan konsepti.

Leksik-semantik o‘ziga xoslikning kognitiv asoslari Tilning leksik-semantik tuzilishi kognitiv modellar bilan bog‘liq: xalqning mentaliteti, qadriyatlar tizimi, konseptual kategoriyalash, tajriba asosida dunyoni kodlash. Lakoff va Johnsonning konseptual metafora nazariyasi tilning madaniy asosga ega kognitiv struktura ekanini isbotlaydi (Lakoff G. 1980).

XULOSA

Leksik-semantik o‘ziga xoslik tilning milliy-madaniy, kognitiv, semantik va pragmatik xususiyatlari bilan chambarchas bog‘liq murakkab lingvistik hodisadir. Turli tillar o‘rtasidagi semantik maydonlar, konseptlar, metaforalar va madaniy konnotatsiyalarni tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, har bir til o‘z xalqining ma’naviy-ruhiy olamiga mos ravishda leksik-semantik tizim yaratadi. Ingliz, o‘zbek va rus tillaridagi misollar leksik semantikaning universal va milliy jihatlari namoyon qiladi. Tadqiqot

natijalari tarjimashunoslik, lingvomadaniyatshunoslik, kognitiv tilshunoslik va qiyosiy semantika uchun amaliy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Apresyan, Yu. D. Leksik semantika: sinonimiya, polisemiya. Moskva, 1995. – 472 p.
2. Ashurova D.U., Safarov Sh.S. Matn lingvistikasi. Toshkent, 2012.
3. Cruse A. Meaning in Language. Oxford University Press, 2011. – 497 p.
4. Evans N., Green D. Cognitive Linguistics. London, 2006. – 830 p.
5. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. Chicago, 1980. – 256 p.
6. Mamatov B. Tilshunoslik va pragmatika. Toshkent: Fan, 2018. -37 b.
7. Nurmonov A. Til va nutq stilistikasi. Samarqand: SamDU, 2010. -122 b.
8. Teliya V.N. Kulturnaya konnotatsiya v semantike slova. Moskva, 1996. -78 b.
9. Wierzbicka A. Understanding Cultures Through Their Key Words. Oxford, 1997. – 317 p.
10. НИИ Амриддинова. Актуализация денотативно-сигнификативной семантики фразеологических единиц (на материале английского языка). Вестник Челябинского государственного университета, 16-18.
11. Nazira Amriddinova. (2022). The role of context in realization of semantic structure of the text. Zien Journal of Social Sciences and Humanities 13, 60-63.
12. НИИ Амриддинова. Peculiarities of supply and difficulties in the research of variation of phraseological meaning in vocabulary articles. Международный журнал искусство слова 4 (6).
13. NS Amriddinova. Extra-linguistic reasons for semantic variation of phraseologisms. Theoretical & applied science. Учредители: Теоретическая и прикладная наука ...
14. NS Amriddinova. Some Aspects of Correlation in Semantic Actualization of Phraseological Units. Modern Views and Research. 183.